

حسین امین *

ترجمه ی : محمد حسین ساکت

جایگاههای دانش در جهان اسلامی

پیدایی و دگرگونی آنها از مسجد
تا مدرسه

۱- مسجد :

مسجد ها نخستین جایگاه دانش در اوایل عصر اسلامی بود . در آنجا ، مسلمانان اصول دین و مقدمات اسلام را فرا می گرفتند .

حضرت پیامبر (ص) نخستین مسجد خود را در مدینه ساخت تا جایی برای نماز و کانونی برای حکومت باشد ؛ همچنین آنها را به عنوان جایگاهی جهت فرا دادن و آموختن اصول و ریشه های دین اسلام ، به مردم قرار داد .

قرآن گرانمایه ، به روشنی ، می گوید که از کارهای واجب پیامبر (ص) آموزش مردم است : «پرورد گارا ! میان اینان پیامبری از خودشان برانگیز تا بر آنان نشانه های ترا فرو خواند و آنان را کتاب و دانش بیاموزد و پاکشان سازد که تو بزرگ و دانایی ، (س بقره ، آیه ۱۲۸) .

اسلام ، اصولا ، مسلمانان را به فراگیری و ادار می کند . در قرآن گرانمایه آیه های فراوانی ، در این باره ، آمده است : «بگو خداوند من ، دانش مرا افزون کن ، (س طه ، آیه ۱۱۴) ؛ «آیا کسانی که می دانند با آنانکه نمی دانند یکسان اند؟» (س زمر ، آیه ۹) . بنابراین ، از موارد اساسی و ابزارهای دعوت اسلامی ، آموزش و فراگیری بود تا پرورش درستی که ، این دعوت ، خواهان آن گردید آشکار و نمودار شود .

روشن است که پیامبر (ص) می خواست ملت نوینی بسازد و حکومتی پدید آورد تا با حکومتهایی که ، در روزگار او ، بر پا بودند همانندی کند ؛ از اینرو ناگزیر از وجود گروه ولایه ای دانش پژوه بود تا بار سنگین این دعوت را به دوش کشند و ، باروش علمی ، توانایی استدلال و نیروی پاسخ دادن داشته باشند . به هنگام ظهور اسلام ، در عرب ، دانش پژوهان فراوانی که بتوانند بخوانند و بنویسند نبودند .

اگر کتابها آنچه را می گویند درست باشد ، به هنگام بعثت پیامبر ، شماره کسانی که نوشتن می دانستند بیش از ده تن و اندی نبود (القشقدی : صبح الاعشی ، ج ۳ ، ص ۱۵ ،

* - المدرسة المستنصرية - رسالة حسين امين ، معلم تاريخ اسلام ، دانشگاه بغداد ،
در دانشکده ادبیات اسکندریه مصر ، ص ۱۰ - ۲۴ ، مطبعة شفيق ، بغداد ، ۱۹۶۰ .

(القاهرة، ۱۹۱۳ - ۱۹۱۷).

پس ، از هدفهای روشن و آشکار پیامبر (ص) این بود که در راه فراگیری ، میان مسلمانان کوشش کند . مسجد پیامبر ، در مدینه ، نخستین جایی بود که به انتشار دانش و فرا دادن اصول خواندن و نوشتن ، به مسلمانان ، پرداخت . از «مکحول» بازگو شده است که گفت : ده تن از یاران پیامبر (ص) مرا گفتند که ما در مسجد «قبا» درس می خواندیم ؛ چون پیامبر بیرون می رفت فرمود : آنچه می خواهید بدانید فرا بگیرید ؛ که تا ندانید خداوند شما را پاداش ندهد . (الغزالی : فاتحة العلوم ، ص ۱۹ ، مطبعة الخانجي ، القاهرة ، ۱۳۰۹) .

در حدیث دیگری از پیامبر (ص) است که به دو مجلس ، در مسجد خود ، بگذشت ؛ آنگاه فرمود : هر دو مجلس خوبست و یکی از آندو ، یاران و هماورانش را برتر است ؛ اما اینان خدای را می خوانند و به او تمایل می ورزند ؛ [خداوند] اگر بخواهد بدیشان بخشاید و یا نبخشاید ؛ ولی اینان ققه و دانش فرا می گیرند و ، به نادان ، یسار می دهند پس اینان برتراند ؛ چرا که من به نام فرا دهنده و آموزگار برانگیخته شدم ، گفت آنگاه در میانه مجلس بنشست (الکتانی الادریسی : التراتیب الاداریة ، ج ۲ ص ۲۱۹ - ۲۲۰ ، المطبعة الاهلیة ، الرباط ، ۱۳۴۶ هـ) .

بنا بر این ، مسجد ، نخستین مکان برای انتشار دانش در جهان اسلامی است . مسجدها به روزگار پیامبر و خلفای راشدین ، کانونهای اخلاقی و آموزشی گردیدند و یاران (صحابه) پس از پیامبر ، به فرا دادن و تفهیم شؤون دین ، به مسلمانان ، می پرداختند و به پرسشهای پرسندگان پاسخ می گفتند .

«عبدالله بن عباس» در جلو کعبه می نشست و مردم او را در میان می گرفتند و تفسیر قرآن می پرسیدند (احمد امین : فجر الاسلام ، ج ۱ ، ص ۱۹۸) .

همچنین مسلمانان از دورترین شهرها پیش او می آمدند و حلال و حرام را از وی می پرسیدند (الاصفهانی ، الاغانی ، ج ۱ ، ص ۷۶ ، دارالکتب المصریة ، القاهرة ، ۱۳۴۵ هـ) «پیروان» (تابعان) هم ، روش «یاران» را دنبال کردند؛ در مساجد می نشستند ، مردم را پند می دادند و به آنان اصول دین می آموختند . از نامورترین آنان ، «ربیعة الرأی» است که جایگاهی در مسجد نبوی - مدینه - داشت چنانکه «مالک بن انس» ، «حسن بصری» و بزرگان مدینه پیش او می آمدند و از او فرا می گرفتند (ابن خلکان : وفيات الاعیان ، ج ۱ ص ۲۲۸ ، الطبعة الامیریة بالقاهرة ، ۱۳۲۰ هـ) .

«ربیعة الرأی» انجمنهای (درس) فراوانی داشت ؛ همانگونه که «حسن بصری» دارای انجمنهای بزرگی در مسجد بصره بود و در آنجا به مردم پند می داد و سخن می گفت و از رسا زبان ترین مردم روزگار خود بشمار می آمد (کتاب پیشین ، ج ۱ ، ص ۱۶۰) .

مسجد تنها به وعظ و راهنمایی و تفسیر قرآن و آموختن خواندن و نوشتن به بی سوادان و مانند آن محدود نگردید ؛ بلکه دانشهای فراوان نوظهوری که ، در اسلام ، پس از کشور گشاییهایی بزرگ که در روزگار خلفای راشدین و امویان پایان یافت ، راهی مسجد گردیدند و در کنار دانشهای دینی فرا داده می شدند .

بنابراین آمیختگی میان عرب و عناصری که پس از آن کشورگشاییها وارد اسلام شد به آشکار شدن دشواریهایی بسیار انجامید؛ از آن میان اینکه زبان سالم عربی در معرض بیماری غیر عربی قرار گرفت؛ تا آنجا که میان عرب کسانی یافت شدند که زبان تازی نمی‌دانستند. باور بعضی از اینان با شك و دودلی روبه‌رو گردید و پاره‌ای جنبشهای کفرآمیز نمودار شد. بدینگونه همگی مسائل تأثیری داشت در دگرگونی آموزش؛ تا آنجا که به پدید آمدن پژوهشها و درسهایی مانند «دانش نحو» انجامید. به همین روش، دراموردینی مباحثه‌کنندگان فراوان شدند که، خود، دانش کلام را به همراه آورد.

کار سترگ، انگیزه‌ی مستقیمی است در به وجود آمدن فرقه‌ی بزرگ اسلامی - فرقه‌ی «معتزله» - و به پا داشتن نخستین انجمن درس دانش کلام، در مسجد بصره، به هنگامی که «واصل بن عطاء» و «عمرو بن عبید» از انجمن حسن بصری کناره گرفتند، و با همکاری تنی چند از شاگردان خود، انجمن درس ویژه‌ای به وجود آوردند (احمد امین: فجر الاسلام، ج ۱، ص ۱۹۸).

گاهی شاعران هم مسجد را برای بازگویی و خواندن شعر خود بر می‌گزیدند. «جاحظ» این گفته را تأیید می‌کند؛ چرا که او بازگویان مسجدی را که، در بصره، دیدار کرده است یادآور می‌شود (الرافعی: تاریخ آداب العرب، ج ۱، ص ۸۹).
روایت لغت و واژه‌های پیچیده و دشوار، از شعرخوانی، جدا گردید و گروهی از پژوهشگران واژه‌شناس - که در آنجا به «شاگردان زبان تازی» نامور شده بودند - نمودار گردیدند. اینان نخستین پایه‌گذار درسهای واژه‌شناسی به شمار می‌آمدند.

«حماد بن سلمه بن دینار» پیش‌حسن بصری رفت و آمد می‌کرد و به نزد «شاگردان زبان تازی» می‌رفت و از آنان فرا می‌گرفت (یاقوت: معجم‌الادباء، ج ۴، ص ۱۳۵).
بدینسان، قاضیان، جلسات خود را در غرفه‌های مسجد تشکیل می‌دادند؛ همچنین حدیث دانان، در آنجا، انجمنهایی برای بازگویی حدیث به‌بامی‌داشتند و بدینگونه مسجد به تمام معنا، جایگاهی برای درس گردید. در آنجا مردم خواندن و نوشتن می‌آموختند و به قرآن و تفسیر آن آشنا می‌شدند و زبان تازی و شعر فرا می‌گرفتند؛ همانگونه، در آنجا، اندیشمندانی از پیشوایان دانش کلام حضور می‌یافتند.

مسجدها مدرسه‌هایی بودند که دانشمندانی بزرگ همچون «مالك بن انس» - که دانش را در مسجد فرا گرفت - بیرون داده است.

«ابوحنیفه» در مسجدهای کوفه و مساجد بغداد پرورش یافت و «شافعی» در مسجد «فسطاط» برون استاد؛ از نخستین شهرهای مسلمانان در مصر است که عمرو بن عاص (۶۳۹) آنرا بساخت. محل آن میان قاهره و مصر باستان است که اکنون «امبابه» خوانده می‌شود - مترجم) و «احمد بن حنبل» در مساجد بغداد نمودار گردیدند.

در دانشهای واژه‌شناسی (لغت) و نحو، «خلیل بن احمد فراهیدی» - پایه‌گذار دانش عروض و فن لغتنامه‌ها در زبان تازی - بشکفت و بیشتر زندگی‌اش را، در بصره، به وارسنگی و پارسایی سپری ساخت تا اینکه در سال ۱۷۴ هـ بدرود جهان گفت و نیز شاگرد او - «سیبویه» - مرده به سال ۱۸۰ هـ - که پیشوای مردم بصره در نحو بود و «جاحظ»

مرده به سال ۲۵۵ هـ . در ادبیات شکوفا گردیدند . از این رو ، مسجدهای اسلامی ، نخستین جایگاههای دانش به شمار می آیند .

از آن میان میتوان ، برای نمونه ، از مسجد نبوی مدینه ، مسجد جامع بصره ، مسجد الاقصی - در بیت المقدس - مسجد جامع اموی در دمشق ، جامع بن طولون - در قسطنطنیه - و جامع الازهر - در قاهره - یاد کرد که همگی در روزگار امویان و عباسیان در سدهی چهارم هجری جایگاههای درس و آموزش و تحصیل بودند .

این مساجد رسالت آموزشی و فرهنگی خود را به بهترین وجهی انجام دادند و دانشمندان و استادانی بزرگ و پژوهشگرانی بلند پایه بیرون دادند . این بود نخستین قصدها و آهنگها در پایه گذاری مدرسه های دانشگاهی ، در جهان اسلام ؛ چرا که در این مساجد - همانگونه که پایه ریز شده بودند - بسیاری از دانشها آموخته و تدریس می شدند و دانش پژوهان و دانشجویانی ، از سراسر جهان ، بدانجا روی می آوردند؛ تا آنجا که تدریس در مسجد منصور ، بغداد ، آرزوی بسیاری از دانشمندان و فقهاء بود .

«خطیب بغدادی» یادآور شده است که چون حج میگذاشت ؛ از آب زمزم بنوشید و از خداوند بخواست تا سه نیاز او بر آورد ؛ یکی از آنها این بود که نویساندن حدیث در جامع منصور ؛ برای او ، ممکن گردد (الخطیب البغدادی ؛ تاریخ بغداد ، ج ۱ ، ص ۱۰۸ مطبعة السعادة ، القاهرة ، ۱۹۳۳) . «کسانی» در مسجد منصور می نشست تا لغت بخواند . «فراء» و «ابن سعدان» پیش او درس می خواندند . (یاقوت ؛ معجم الادباء ، ج ۴ ، ص ۲۴۲) . گویند که یکنفر اعرابی به مسجد بصره آمد و به انجمنی رسید که ، در آنجا شعرها و گزارشها (اخبار) خوانده می شد ؛ پس بنشست . و از سخنان نشان لذت می برد ؛ آنگاه [آن افراد] به دانش عروض پرداختند و در آهنگها و وزنهای شعر به گفتگو نشستند . آن مرد پنداشت که آنان بر او خشمگین و دژم خواهند شد ؛ بی درنگ ، شتابان ، بیرون می رفت و شعری در شرح حال خود می سرود :

«سیوطی» روایت کرده است که «در جامع طولونی» ، گذشته از تفسیر و واژه شناسی ، علم [روشها و چگونگی های] خواندن قرآن ، پزشکی و نجوم هم تدریس می گردد (السیوطی ؛ حسن المحاضرة ، ج ۲ ، ص ۱۳۸ ، المطبعة الشرقية بالقاهرة ، ۱۳۳۷ هـ) .

به هر مسجدی کتابخانه ای بزرگ پیوسته بود که کتابهای فراوانی ، در دانشها و هنرها و فنون گوناگون داشت . این کتابها ، معمولا ، وقف مساجد بودند و دست به دست نمی شدند . بدینگونه از روزگار پیامبر (ص) تا سدهی چهارم هجری ، مسجد ، دگرگونی و گسترش یافت و رسالت خود را در انتشار اعتقاد اسلامی و دمیدن روح رزمی ، در زمندان و آماده ساختن آنان برای دفاع از میهن اسلامی ، انجام داد ؛ بدانسان که پیروزی مهمی در فرهنگ اسلامی بدست آورد و آغاز به گسترش نهاد ؛ تا جایی که آن دانشها را هماهنگ و توجیه ساخت بنا بر این ، نخستین جایگاه انتشار دانش ، در جهان اسلامی ، مسجد بود . در آنجا نخستین پیشاهنگان از بزرگ دانشمندان مسلمان و حقوقدانان و فقهاء که نخستین کانون در زندگی اندیشمندی و خردمندی اسلامی بودند ، دانش آموخته گردیدند .

ناتمام